

собою один із засобів інтерпретації й опису тих експериментів і реалій, які відбуваються в проектному просторі архітектури.

Описані моделі іронічного світобачення є певними абстракціями. Можна вважати, що кожний етап постмодерної архітектурної творчості застосовував їх разом, але одна з моделей — домінативна. Так, не можна позбавити ранній етап, який охарактеризований тут як романтичний, еклектичного монізму, всезагальності абсолюту, середній етап, охарактеризований як період квітучої складності, не можна позбавити монізму і романтизму. Вони там є, але існують в іншій диспозиції, інших відносинах. І останній етап не можна позбавити ані романтизму, ані всезагальності — вони існують, але як елементи, що детерміновані саме монізмом, зверненням до першооснов — природних аналогів.

Постмодерн як іронічна реальність має можливість розгорнути системну цілісність, яку можна інтегрувати в трьох вимірах: романтизму, всезагальності й монізму з певною домінантою. Усі ці можливості інтерпретації, бачення постмодернізму збагачують проектний досвід дизайнера та допомагають побачити його виразнішим і ціліснішим, без спрощення й того схематизму, який часто наявний у характеристиках постмодерної естетики.

Список літератури

1. Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика / Р. Барт ; пер. с фр.; сост., общ. ред. и вступ. ст. Г. К. Косикова. — М. : Прогресс, 1994. — 616 с.
2. Лосев А. Ф. Проблема символа и реалистическое искусство / А. Ф. Лосев. — М. : Искусство, 1976. — 367 с.
3. Лосев А. Ф. Проблема вариативного функционирования живописной образности в художественной литературе / А.Ф. Лосев // Литература и живопись. — Л. : Наука, 1982. — С. 31–65.
4. Стародубцева Л. Архітектура постмодернізму / Л. Стародубцева. — К. : Спалах, 1998. — 208 с.

Надійшла до редколегії 11.04.2013 р.

УДК 008.42:778.3.

В. А. ЗОТОВА

ДИСКУРС ВЛАДИ І НОНКОНФОРМІЗМУ ЯК КУЛЬТУРОТВОРЧІ ЧИННИКИ В КУЛЬТУРІ 60 — 90-Х РР. ХХ СТ.

Визначаються соціокультурні ознаки нонконформізму в пострадянському просторі 60–90 рр. ХХ ст. Аналізуються культурні процеси в контексті як української культури, так і західної цивілізації.

Ключові слова: *культура, нонконформізм, глобалізація, інтеграція.*

Определяются социокультурные признаки нонконформизма в постсоветском пространстве в 60–90 гг. ХХ в. Анализируются культурные процессы в контексте как украинской культуры, так и западной цивилизации.

Ключевые слова: культура, нонконформизм, глобалізація, інтеграція.

The cultural signs of the nonconfirmism are determined in the article in the context of the postsoviet space in the 60-90-th of XX cen. The analysis of cultural processes is given as in in the context of the Ukrainian culture as western civilization.

Key words: culture, nonconfirmism, globalization, integration.

Важливо зазначити методологічні регулятиви філософського аналізу комунікативних детермінант дискурсу влади і нонконформізму. Мова влади, яка існувала протягом сімдесяти років, була своєрідним епіфеноменом, абсолютно непрозорим, бюрократизованим. Багато дослідників її ретельно критикувати. Відзначимо нестільки критичні аспекти, а еволюційні зрушення. Тут не відбулося жодних радикальних трансформацій, які виникли б під час трансформації дискурсу влади від тоталітарного до посттоталітарного простору, а потім уже простору незалежних країн.

Важливим є саме поняття «дискурс». Ця термінологічна категорія стала популярною завдяки французькій семіології, де дискурс розуміється як промова, на відміну від мови. Якщо звернутися до семіології Фердинанда де Соссюра, то він чітко розрізняє мову як абстрактний продукуючий принцип і промову як носій тих лінгвістичних ознак, які пов'язуються з її регіональним і будь-яким іншим фольклорним використанням і функціонуванням.

Проблема філософсько-культурологічних визначень інтеграції країн пострадянського простору досліджувалася переважно в працях Н. Амельченко, В. Андрущенко, Ю. Пивовара та ін.

Мета статті — визначити культурологічні виміри проблеми нонконформізму як інтеграційного фактора в пострадянському просторі.

Поль Серіо в статті «Про мову влади: критичний аналіз» пише: «Побутує думка, ніби в СРСР та інших країнах існує певна особлива мова. Це явище унікальне у своєму роді: це мова влади, і, якщо вірити результатам численних радянських і зарубіжних досліджень, вона може бути осмислена і визначена як мова.

Ця мова відома у Франції як «langue de bois» або «рядянська», яка нібито має певні ознаки: магічність, таїну, важкість і максимальну непрозорість. На наш погляд, цей набір, будучи сам по собі неоднорідним, має такий висхідний постулат: «радянська мова» дійсно існує, вона є об'єктом дослідження і незалежно від того, слід її вивчати або викрити, вона існує й презентує особливу мову» [4, с. 83].

Він стверджує, що більшість критиків саме цієї мови звертають увагу на дивний персонаж — лінгвістичного монстра, надлюдське ество, яке можна визначити як «володаря Макіавеллі», або володаря дискурсу. Тобто йдеться про абсолютного мовного господаря, який використовує мову саме так, на власний розсуд. Важливо, що самолюбівання і самовихваляння є тією своєрідною маскою, за якою криються брехня та реальність мовного конструювання вербального простору, що приховується за такими номінаціями, як «квітуча

країна», «сонаячна Грузія» і т. ін. Можна порівняти вербальну схему, яка відображається в реальності, з певною картою або картосхемою, котра заміщує цю реальність. Проте Серіо підкреслює: «Через свою непрозорість або брехливість карта інколи займає стільки місця, що заміщує місце самої території: як стверджують критики, радянська мова — це система, в котрій видні лише слова, за якими зникає і перстає сприйматися реальність» [4, с. 85].

Поетична функція мови трактується як обернено пропорційна до кількості інформації, що міститься в повідомленні. Реальність, яка створена мовою, є ілюзорною. Ця реальність існує як активний, більше того, надзвичайно сугестивний дискурс, але він створюється шаблонними формульними схемами. Його можна порівняти лише із сюрреалізмом, де реальним є те, що навіюється згори як вербальний дискурс. Тією ж мірою він сюрреалістичний, тобто не осмислюється, алогічний, позбавлений здорового глузду і смаку до життя.

Отже, функція номінації у вербальному дискурсі важливіша, ніж функція комунікації. Мова визначається як сукупність слів, що презентують лексичний фонд, який онтологічно дорівнює самій реальності. Серіо констатує: «Те, що наївний суб'єкт ототожнює з реальністю, є не мовою, а його дискурсом («його» дискурс означає те, що створює він сам). Щоразу, коли таке розуміння реальності обґрунтовується від імені загального істинного, дискурс стає несумісним з іншими, котрі незалежно від нашого бажання можуть висувати ті ж вигоди до реальності» [4, с. 97].

Залишковість номіналізації свідчить про те, що в політичному дискурсі лунає промова — голос без імені. У цьому дискурсі немає суб'єкта або його суб'єкт — анонімний, існує в старому архаїчному коді презентації, який можна визначити формулою: «Я той, хто бачить, структурує так реальність, яка саме виникає в моїх вербальних структурах». Голос без імені — поліфонічний, він поєднується з іншими голосами і відповідає іншому суб'єкту дискурсу, який є невпізнаним, але завжди наявним в одному просторі промови. Отже, радянська мова — не мова, а дискурс. Більше того, вона характеризується гомогенністю й монолітністю, сутнісною гетерогенністю. Тобто, зважаючи на те, що монолітність визначається принципом номіналізації та заміщення дієслова конструкціями, які саму дію усувають у маргінальний простір, дискурс є надзвичайно активним і презентативним, але є гетерогенним. «Немає необхідності, — відзначає П. Серіо, — заперечувати дискурс Іншого, «офіційний» фантом нечесної влади над мовою в ім'я чесного володіння мовою. Будь-яка ідеологія має на меті приховати своє ставлення до реальності, є універсальною, природною й аісторичною. Не намагаючись викрити брехню й підтасовки в радянському політичному дискурсі, слід розуміти, що кориснішим є вивчення функціонування дискурсу в цьому суспільстві, що ґрунтується ідеологічно детермінованим характером встановлення референції слів» [4, с. 100].

Стає очевидним: референція усувається і заміщується конотацією (знаковими відносинами), що Серіо називає референцією слів, коли одне слово відсилає до іншого слова, а не до денотату.

Т. Дрідзе говорить про текстову діяльність у структурі соціальної комунікації, де визначає сам принцип поетичної функції, яку Серіо характеризує як негативну, як систему сукупних дискурсів або суб'єктів цих дискурсів. Вона пише: «Вводячи елементарні знаки в різні смислові зв'язки в складі складних знаків вищого порядку (слова і висловлювання в комунікативних блоках — предикаціях, а пізніше в текстах, повідомленнях), людина здійснює мотивовані дії, що сприяють здійсненню певної, нехай не завжди чітко уявлюваної, але все-таки поставленої мети спілкування. Задум спілкування мотивує виникнення цілісного тексту (повідомлення), причому саме задуманого, а не будь-якого іншого. Адже, породжуючи одні тексти, ми повертаємося до інших і до третіх, споживаємо їх знову-таки з певною метою свідомо, а інколи й несвідомо, орієнтуючись на бажаний результат» [2, с. 54].

Породження і споживання текстів — це види знакової діяльності. Інколи поєднані, а інколи роз'єднані в часі, однак вони завжди залишаються компонентами механізму складної багатовимірної реальності вищого порядку, комунікативно-пізнавальної. Тобто йдеться про споживання текстової, знакової реальності як справжньої. І ця функція — не симулятивна, а є важливим механізмом відображення самої здатності свідомості працювати з образами, немов ця свідомість працює із самою реальністю. Проте ніколи слова та образи, які створюються словами, сама поетика не підмінювали цю реальність. Вони утворювали іншу реальність, кращу або гіршу, але не намагались усунути реальність як таку. Саме радянська мова або дискурс влади, володаря дискурсу Макіавеллі, або володаря дискурсу Герменевта, згідно з П. Серіо, — це інтенції, тобто спонуки до заміщення вербальним простором простору предметного, який існує справді як реальність.

Т. Дрідзе визначає текст як певну реальність комунікативних реальних програм, розглядаючи текст як змістово-смислову цілісність, як найскладнішу одиницю знакового повідомлення. Визначаються макро і мікроструктури тексту. «Макроструктура тексту може бути представлена у вигляді ієрархії різнопорядкових смислових блоків предикацій, де предикацією першого порядку є мовні засоби, якими передається висхідна ідея повідомлення. Предикації другого, третього й інших порядків — мовні засоби, котрими передається загально цей зміст. Останнє являє собою описову частину повідомлення, яка допомагає як тлумачити, так і розфарбовувати предмет повідомлення завдяки введенню в нього почуттів, так або інакше оцінюваної ситуації; аргументувати «факти», виражені в реченні, елементах тексту, підкріплюючих авторський задум, тобто предикацію першого порядку.

Мікроструктура тексту може бути представлена у вигляді повного набору внутрішньо-текстових зв'язків, у котрі вступають висхідні смислові вузли тексту. Такі смислові основи (ми називаємо фактами) можна виокремити з тексту за допомогою спеціальної методики й утворюють логіко-фактологічний ланцюг, що є основним смисловим стрижнем тексту. Заключне в цьому смисловому ланцюгу смислове навантаження тією чи іншою мірою пов'язане з предикацією першого порядку» [2, с. 87].

Тобто предикація визначається як детермінація, яка формується як від денотату до сигніфікату, так і, навпаки, від сигніфікату до денотату. Домінантою радянської мови, або дискурсу Макіавеллі, є саме предикація, яка виникає в просторі на осі сигніфікат — денотат.

З одного боку, спостерігається певна гносеологізація, а з іншого — зведення процесу референції до смислової презентації, що не завжди є абсолютним і є однозначним. Адже автор визначає структури, які не є носіями самої предикації, як детермінації денотатом — сигніфікату і навпаки — сигніфікатом денотату. «Мовні кліше — це будь-яка стала промовна формула, критерієм для виокремлення якої слугує регулярність її появи в певних повторах у мовних, промовних ситуаціях. Наявність таких мовних формул є нормальною, необхідною і дозволяє надавати відносно загальної й загальнозрозумілої інформації» [2, с. 130].

Тобто формульні схеми і водночас їх повторюваність — одна з ознак текстової діяльності взагалі. Ю. Лотман пов'язує це з автоматизованою граматику, яка зумовлює однозначну комунікацію і зрозуміле й чітке визначення сенсу комунікативних одиниць, які презентуються акторами комунікативного простору, але також існує ще один рівень предикації — поетичний, що виникає завдяки трансформації цих мовних одиниць: зміни формул, штампів, їх визначення вже в іншому контексті, який не можна назвати однозначним. Тобто Ю. Лотман характеризує дискурс або промову як носія культурної або поетичної функції, що має два механізми. Один спричиняє автоматизовану граматику, однозначність прочитання сенсу, а інший прагне розхитати цю граматику. Неможливість зведення однієї дискурсивної форми до іншої і створює саме той поетичний ефект, який можна охарактеризувати як естетичний або повноцінний ефект комунікації. Якщо все ж таки вдається перекласти одну мову на іншу, то це відбувається за допомогою баналізації — спрощення або навпаки — непрозорості промов. Цікаво, що саме в радянській мові відбувалася подвійна метаморфоза: з одного боку, все було автоматизовано номіналістичним, функція дієслова зводилася до презентації словесних формульних штампів, а з іншого — виникав ефект негативної мови, непрозорості знака, що призводило до надзвичайно експресивного і, більше того, герметично замкненого простору комунікації, в якому існували люди, котрі не помічали підміни дії (дієслова) номіналізмом, тобто словесним визначенням цієї дії.

Можна стверджувати, що поетика мала також свою естетику, яку характеризує доволі своєрідна чуттєва аура. А. Ареф'єва, характеризуючи соцреалізм як стиль, зазначає: «Соцреалізм як глобальний стиль ґрунтувався на тотальності архаїчного мислення з його універсальною бінарністю, де структурування реальності будувалося за принципом опозиції: свої — чужі, вороги — друзі, людина — колектив, пропаганда — контрпропаганда та ін. Не можна не відзначити, що тоталітаризм фашистського зразка теж апелював до архаїки. Близькість до іконографії, розвинуті емблематика й символіка, які увічнювали синтез опозиції: серп і молот, фізики та лірики, романтики і прагматики — розходжкі конструкції, що охоплювали широкий спектр естетичної реальності — від емблем до ідеологічних кліше» [1, с. 10].

Мислення в колі бінарних опозицій і нині залишається головною ознакою відносин продукування культурних артефактів країн колишнього СРСР. Доведено, що на рівні інституцій антитетичні свідомості й усунення одного з акторів в обхід його діяльності стають одними з головних мотивацій для утворення як інституцій, так і головних програм цих інституцій. Так, передусім, усувається російський вплив як імперський і підкреслено дизгармонізуючий.

Важливо, що Ю. Лотман характеризує як архаїчний код бінарності, притаманний саме слов'янським культурам і народам. Західним культурам, на його думку, притаманний тернарний тип вирішення протиріч, коли вони мають середній термін, який усуває або елімінує ці протиріччя і заміщує їх, ґрунтуючись на предикації, тобто детермінації загальнішим, гармонійнішим цілим. «Тобто поліпшення принципу бінарності культури соцреалізму будувалося як складна система підміни висхідних протиріч, що пов'язувалося зі штучно сконструйованою дійсністю, розчленуванням висхідного протиріччя на декілька складових, які втрачали свої основи», — констатує А. Ареф'єва [1, с. 11].

Таке вдосконалення протиріччя, або його діалектизація, — суто штучний феномен, але сам бінарний принцип «або-або» залишився й імпліцитно є висхідним для визначення всіх культурних, вербальних і дискурсивних предикацій взаємодії та комунікативних відносин. А. Ареф'єва зазначає: «Статичний феномен і був більшою мірою тим посередником, котрий здійснювався в перетворюваних формах ідеології, тоталітарної філософії, марксизму та ін. Сам код бінарності програмував феномен естетичного то як суто абстрактну апріорну конструкцію, що виявлялась як недосяжний ідеал, то як емпіричну реальність почуття в натовпі, колективі, масі, на площі. Універсальні естетичні почуття соцреалізму — це почуття-теоретики, високі духовні почуття або почуття великих мас людей. Почуття майданів і форумів, загальній людині в ній місця не знаходилося» [1, с. 11].

Отже, це дуже важлива констатація, яка свідчить, що загальна людина, або людина гомо нормаліс, котра існувала постфактум після здійснення всіх політичних, ідеологічних кліше

у вербально-зображеному дискурсі, формувалася як образ людини героїчної, надзвичайної, піднесеної, котра визначалася як радянські машинобудівники, будівельники, працівники радянської торгівлі, преси, культури, радянські художники, геологи та ін.

Тобто підвищуюча синекдоха ставала поетичним механізмом презентації ідеальної людини в рамках професійної презентації, тобто корпоративного коду, на основі заміщення реального суб'єкта комунікації на майдані ідеальним представником, котрий діяв і відчував реальність співскладених дискурсів як універсальна істота.

Цей естетичний універсалізм і водночас негативна поезія, згідно з П. Серіо, негативна поетика, конструювання вербальної реальності на основі підвищуючої синекдохи, заміни реальності вербальним дискурсом є достатньо оригінальними досягненнями і цікавими феноменами, які недооцінюють сучасні теоретики. Більше того, непрозорість знака, усунення денотата, а водночас і взагалі демаркація реального, ірреального або сюрреального свідчать про ту тотальність, яка визначала естетичні почуття як надпочуття, почуття задоволення або шосте почуття радянської людини, як інколи його вдало чи не вдало називають.

Функціональними носіями втілення цієї своєрідної естетики були пропаганда й агітація, хоча і вони функціонували в редукованому режимі як навіювання, формульні схеми, які тією чи іншою мірою створювали вербальну реальність «де-факто» та «де-юре» на місці реальності, в якій існувала людина.

Що таке розбудова української державності, яким чином реалізуватиметься означений процес і скільки триватиме? У цьому політичні лідери фактично не визначилися, щоправда в одному інтерв'ю телекомпанії «Останкіно» колишній президент України Л. Кравчук зізнався, що навряд чи нинішнє покоління житиме в цивілізованій державі, але головне, що воно житиме у власній державі. Таке розуміння процесу державотворення — механістичне становлення інститутів державності, після чого можна дійти до загальноновизнаних механізмів та принципів реформ — призвело до неадекватності сприйняття суспільством багатьох понять політичної системи. Так, роль опозиції трактувалася не як інструмент впливу й контролю за прийняттям державного рішення і власне діяльністю владних інститутів, а як «механізм, що руйнує державу» [3, с. 135].

Ці слова були написані в 1995 р., але вони нині є навіть актуальнішими, ніж у ті часи. Етатизм як домінуючий принцип самоідентифікації і самовизначення національних культур, національних акторів комунікативних процесів у пострадянському просторі є домінуючим, а в принципі заполітизованим принципом ідентифікації. В. Полохало визначає: «Поруч з етатизмом в Україні знайшла собі місце охлократія, її чомусь в Україні вперто називають демократією. Охлократію в Україні характеризують такі ознаки: некомпетентність політичної влади, неповага до закону, розуміння права як волі держави, використання настроїв певних соціальних груп для реалізації

вузькокорпоративних інтересів. Охлократія або українська демократія водночас з етатизмом стала вдалим прикриттям делітантизму влади. Формальне посилення на важливість глобальних завдань розбудови держави в етатистському розумінні та демократичних перетворень в охлократичному сенсі знімало відповідальність з державних урядовців і надавала змоги задовольняти власні вузькокланові інтереси. Саме за таких умов дедалі виразніше окреслювалося місце інституту президентства як ключового елементу політичної системи. Усі інші інституції, зокрема політичні партії та громадські об'єднання, мали стати сателітами провідного суб'єкта політичних відносин» [3, с. 136].

Знову-таки ці слова є актуальнішими, ніж у 1995 р. Можна зазначити, що нині цей тип сьогоднішніх інституціоналізацій дії або волі акторів, продуцентів владного дискурсу характеризує певну типологію, інваріантну в усіх країнах колишнього СРСР. Ця інваріантність зумовлена тим минулим, яке і продукувало сам бінарний принцип «або — або», саму поетику, тобто негативну поезію як дискурс промови, і саму естетику як нерелективне почуття, яке намагаються підживлювати видовищами, такими як гламур, треш-культурні акції, які працюють знову-таки в режимі антитестично піднесених і низькопробних арт-феноменів сучасного простору мас-медіа.

Проте важливо зазначити, що вже в 60-ті рр. виникають системні або антисистемні утворення, що намагаються долати бар'єр тієї тотальності, який задається саме радянським типом комунікації, стилем буття, ідеологією і політичною волею. Ідеться про рух нонконформізму, що утворюється в різних вимірах. Він є лише фактом або феноменом радянського або пострадянського простору. Цей рух виникає в 60-ті рр. в Європі як рух регіонально визначеного бунту молоді проти батьків. Це хіпі, панки, потім вже яппі, а згодом і величезний гурт молодіжних угруповань, який називають субкультурами, що поєднані з тим чи іншим арт-феноменом: рок-сценою, рейв-сценою, панк-сценою та ін. Так, театралізована реальність — це жест протиставлення себе чинному й усталеному суспільству. Це екоджаз, усі екологічні течії, пов'язані з втечею на природу. Нова робінзонада ставала одним з типів легітимації протиставлення усталеного бюрократизованого і водночас буржуазного суспільства й антисистемних акторів, які виступали у вигляді молоді. Потім вони дорослішали, змінювали свої амбіції і перетворювались на протилежних акторів з іншими намірами.

У тоталітарному просторі нонконформізм був іншим — інтелектуалізованішим, корпоративно визначенішим як арт-проект. Це, передусім, художницькі проекти, котрі створювала декласована інтелігенція, яку не прийняла до спілки художників, презентативних акцій ідеологічного зразка. Більше того, нонконформісти протиставляли свої утворення ідеології, після 60-х рр. виник рух «шістдесятництва». Це і бульдозерна виставка в Москві, і Клуб творчої молоді в Україні, в Києві. Усе це спровокувало той рух, коли вічним

догматам протиставлялася «вільна» творчість, яка орієнтувалася на західні моделі. Надзвичайно гостро це виявилось в живописі, графіці, навіть у монументальному мистецтві, яке тут же нищилось, і в музиці, і в поезії. Слід нагадати, що В. Стус загинув уже під час правління М. Горбачова. Це фактично була страта людини, котрій мали дати Нобелівську премію. Увесь цей простір можна визначити як посткомуністичний, або пострадянський. Хоча сама радянська модель існувала, вона просто характеризувала посттоталітарні версії.

Тобто тоталітаризм сталінського зразка став пом'якшеним, змінився стагнацією періоду культурного будівництва Хрущова з його бульдозерними розправами і виступами проти абстракціоністів. А вже потім — брежневським типом соцреалізму, який визначався вже як усталений і розвинутий тип соціалістичного суспільства. Проте важливо зазначити: якщо нонконформісти, не маючи змоги потрапити в спілку художників або перебуваючи в спілці, використовували її як рупор антиідеологічних, антирадянських вистав, виставок-презентацій та ін., то самі по собі спілки були тотальнішими і дієвішими з точки зору вживлення ідеології в простір культури, ніж сама ідеологія як державний феномен.

Тобто соціалістичний реалізм як навіюваний і завданий «згори» тип реальності конструюється за допомогою монтажу атракціонів, які створюються саме в культурних практиках повсякдення. Можна стверджувати, що досвід виникнення, функціонування і розвитку дискурсивних практик, тобто тієї текстуальної, а водночас і промовної дієвості, яка утворюється в різних вербальних або невербальних типах артикуляції сенсу, є інваріантним. Знову-таки артикуляцію важливо розуміти не лише як вербальну, а як донесення повідомлення, тип комунікації, що свідчить про те, як формується напружене поле емоційно-сугестивного впливу. Воно структуроване формульними, шаблонними формами повідомлення, що структуровані саме як тип однорівневої інформації, яка або забарвлена негативною поезією типу усунення дієслова і домінантою номіналізмів, або підміною ідеологічної та політичної реальності загальнокультурної реальності як такої.

Список літератури

1. Арефьева А. А. Эстетика соцреализма (слово в измерении публичности) / Альбина Анатолиевна Арефьева. — К. : Галлу, 1977. — 206 с.
2. Дридзе Т. М. Текстовая деятельность в структуре социальной коммуникации / Т. М. Дридзе. — М. : Наука, 1984. — 268 с.
3. Полохало В. Українська політична система на тлі посткомуністичної трансформації / В. Полохало // Політологія посткомунізму. — К. : Політична думка, 1995. — С. 135–142.
4. Серіо П. О языке власти : критический анализ / Поль Серіо // Философия языка : в границах и вне границ. — Х. : Око, 1993. — Т 1. — С. 37–53.

Надійшла до редколегії 19.03.2013 р.